

١٤٤٤

۴

این رساله در تاریخ ۱۷، ۱۶، ۱۹
به شماره ۱۹ نشریه تمام و درم عالی
ذاع شد

دانشگاه شهید بهشتی

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

گروه تاریخ

رساله جهت دریافت درجه دکتری رشته تاریخ

عکس و امضا

۱۹، ۱۶، ۱۷

عنوان:

مطالعه تطبیقی رویکرد اندیشه گران مسلمان به نظام مشروطه

غرب در قرن نوزدهم (ایران، قفقاز، عثمانی)

استاد راهنما:

دکتر عطاالله حسنی

استادان مشاور:

دکتر محمد تقی امامی

دکتر محمدعلی اکبری

۱۳۸۹ / ۷ / ۲۴

دانشجو: غلامعلی پاشازاده

کتابخانه اساتید بزرگ علمی بزرگ
تیمبر لنگ

۱۳۸۹

۱۴۲۴۵۲

چکیده

هدف تحقیق حاضر، شناخت چگونگی رویکرد اندیشه‌گران ایران، قفقاز و عثمانی به نظام‌های مشروطه غربی و نقش آنان در باز تفسیر آن است که با رویکردی کیفی و تطبیقی، با استفاده از روش تاریخی و مراجعه به آثار خود این اندیشه‌گران و منابع عصر صورت می‌پذیرد.

توجه به نظام‌های مشروطه غرب و پیدایش فکر مشروطه در میان اندیشه‌گران مسلمان سه حوزه مورد تحقیق، حاصل مواجهه دولت‌های عثمانی و ایران با تمدن جدید غرب بود. شکست‌های نظامی اصلاحات به سبک غربی را برای ایران و عثمانی به یک ضرورت مبدل ساخت. در نتیجه، اصلاحات از عرصه نظامی آغاز و به عرصه‌های دیگر گسترش یافت.

حاصل تحقیق حاکی از آن است که با تداوم اصلاحات، به تدریج، قشری از اندیشه‌گران در عثمانی، ایران، و قفقاز پدید آمد که علت عقب ماندگی دولت‌های عثمانی و ایران و پیشرفت غرب را در سیستم‌های سیاسی آنان جستجو می‌کرد و خواستار شکل‌گیری سیستم سیاسی جدید در عثمانی و ایران بود. نامق کمال، ضیا پاشا، علی سعاوی، مدحت پاشا، و سعید پاشا از عثمانی و میرزا ملکم خان ناظم الدوله، میرزا یوسف خان مستشار الدوله، و ابوطالب بهبهانی از ایران و میرزا فتحعلی آخوندزاده و عبدالرحیم طالبوف از قفقاز در زمره این اندیشه‌گران بودند.

رویکرد این اندیشمندان به نظام مشروطه، تفاوت‌ها و تشابه‌های اساسی با همدیگر داشت که در یک نگاه تطبیقی می‌توان از چهار دسته غرب‌گرا، غرب‌محور، شریعت‌محور، و رویکرد سامان‌دهی نظام سیاسی جدید، سخن گفت. رویکرد غرب‌گرا خواهان اخذ کامل نظام‌های مشروطه غرب بود و رویکرد غرب‌محور شریعت اسلام را بر اساس مبانی نظری دولت مشروطه در غرب بازتفسیر می‌کرد. رویکرد شریعت‌محور به اقتباس اصول نظام مشروطه غربی در چهارچوب شریعت اعتقاد داشت و رویکرد سامان‌دهی نظام سیاسی جدید با اقتباس‌هایی از نظام مشروطه، به دنبال تحول در ساختار سیاسی سنتی مستقر و سامان‌دهی نظام سیاسی جدید بود.

واژگان کلیدی: ایران، عثمانی، قفقاز، غرب، اندیشه‌گران مسلمان، مشروطه

تقدیم بہ ہمسفر عزیزم

تقدیر و شکر

نخارش رساله حاضر را در یون رابهنایی های ارزنده آقای دکتر عطاء الله حسنی، هستم که با صبر و حوصله مطالب آن را مطالعه و رابهنایی های لازم را ارائه دادند. آقای دکتر محمد علی اکبری استاد مشاور پایان نامه، مرا همیشه از رابهنایی های خودشان بی نصیب نگذاشتند و در تمام مراحل از کمک و پشتیبانی دریغ نکردند. آقای دکتر محمد تقی امامی زحمت استاد مشاور بی پایان نامه را بر عهده داشتند و نکات مهمی را خاطر نشان نمودند. در ترکیه از رابهنایی های ارزشمند اساتید گروه تاریخ و اسکنده زبان، تاریخ و جغرافیای دانشگاه آنکارا بهره مند شدم. خانم دکتر سدا کیلیچ (*Selda Kaya Kilic*) از اساتید این دانشگاه سعادت با وقت خود را در اختیار من قرار دادند و از ارائه رابهنایی و منابع دریغ نکردند. همچنین آقای دکتر بکیر کوچ (*Bekir Koc*) اطلاعات لازم را در اختیارم قرار دادند. آقای خلیج متفردترین فرهنگی جمهوری اسلامی ایران در آنکارا در دسترسی به مراکز مطالعاتی یاریم کرد و از کمک بزرگوارانی چون خانم معصومه دایی و خانم نیشره صدری دانشجویان دکتری تاریخ دانشگاه آنکارا بهره مند شدم. آقای دکتر دهقانی و آقای دکتر دین پرست برای گرفتن دعوت نامه از ترکیه کمک زیادی نمودند که از همه این بزرگواران شکر می کنم.

پدر و مادر عزیزم در طول دوران تحصیل مشوقم بودند و دعای خیرشان همیشه بر سر من بود. بهمنسر مهربانم ماه ها دوری را با صبر و تکیه تحمل کرد تا بتوانم تحقیقاتم را در ترکیه تمام کنم. خانواده بهمنسر در طول این مدت در کنارمان بودند و در تمام مشکلات ما ریاوری کردند. از همه این عزیزان پاسگذاری می نمایم و خدا را به خاطر وجود نازنین شان شکر می گویم.

فهرست

مقدمه ۱

۱- بیان مساله ۱

۲- پیشینه تحقیق ۲

۳- سوال های تحقیق ۸

۴- فرضیه ۹

۵- روش تحقیق و شیوه جمع آوری دادهها ۹

۶- مشکلات و موانع تحقیق ۹

معرفی و نقد مهمترین منابع و مأخذ ۱۲

بخش اول : رویکرد اندیشه گران عثمانی به نظام مشروطه غرب ۲۷

مدخل : اصلاحات در جامعه عثمانی و شکل گیری فکر مشروطه ۲۹

فصل اول : نامق کمال ۴۲

۱- مبانی نظری تشکیل حکومت ۴۶

۲- ساختار دولت مشروطه ۵۳

۳- ضرورت های اجتماعی - سیاسی تاسیس حکومت مشروطه ۶۳

۴- مشکلات احتمالی نظام مشروطه برای عثمانی ۶۶

جمع بندی ۷۰

فصل دوم : ضیاپاشا ۷۲

۱- مبانی نظری تشکیل حکومت ۷۴

۲- روند شکل گیری حکومت استبدادی و راه حصول آزادی ۷۷

۳- پادشاهی مقننه حکومت مطلوب برای امپراتوری عثمانی ۸۱

۴- ماهیت قوانین ۸۴

جمع بندی ۸۶

فصل سوم : علی سعوی ۸۸

۱- حاکمیت از آن خداوند است ۹۱

۲- مخالفت با حکومت استبدادی ۹۳

۳- انواع حکومت و حکومت مطلوب برای عثمانی ۹۵

۴- اصول مشورت ۱۰۱

جمع بندی ۱۰۶

فصل چهارم : مدحت پاشا ۱۰۸

۱- زندگی و حیات فکری ۱۰۸

۲- قانون جدید و فکر مشروطه ۱۱۲

جمع بندی ۱۲۰

فصل پنجم : محمد سعیدپاشا ۱۲۲

۱- زندگی و حیات فکری ۱۲۲

۲- فکر مشروطه ۱۲۴

جمع بندی ۱۳۲

جمع بندی بخش اول ۱۳۴

بخش دوم : رویکرد اندیشه گران ایران به نظام مشروط غرب ۱۳۵

مدخل: شکل گیری افکار جدید سیاسی در ایران ۱۳۸

فصل اول : میرزا ملکم خان ناظم الدوله ۱۴۶

۱- مشکلات حکومت ایران و موانع ترقی آن ۱۴۷

۲- سلطنت مطلقه منظم ۱۵۰

۳- دستگاه تنظیم یا مجلس قانون ۱۵۴

۴- دستگاه اجرا ۱۶۰

۵- آزادی و امنیت در حکومت مطلقه منظم ۱۶۲

۶- نحوه بنیان گذاری سیستم سیاسی جدید و جایگاه شریعت در آن ۱۶۴

جمع بندی ۱۶۸

فصل دوم : میرزا یوسف خان مستشارالدوله ۱۷۱

۱- روند تاریخی تحول فکری مستشارالدوله ۱۷۲

۲- مبانی نظری حکومت و ضرورت تدوین قوانین ۱۷۵

۳- سیستم سیاسی مطلوب و قوانین آن ۱۷۸

۴- حکومت قانون نیاز زمانه ۱۸۷

جمع بندی ۱۹۱

فصل سوم : ابوطالب بهبهانی ۱۹۳

۱- بی نظمی دستگاه دیوان عامل معایب امور ایران ۱۹۴

۲- اقتباس از غرب بهترین راه رفع معایب دستگاه دیوان ۱۹۸

۳- انواع حکومت و حکومت مناسب ایران ۲۰۱

۴- مجالس لازم برای تشکیل سلطنت مطلقه منظم ۲۰۵

۵- دستگاه اجرا در سلطنت مطلقه منظم ۲۱۱

۶- قانون و کارکرد آن ۲۱۳

۷- آزادی و انواع آن در سلطنت مطلقه منظم ۲۱۶

جمع بندی ۲۱۸

جمع بندی بخش دوم ۲۲۰

بخش سوم : رویکرد اندیشه گران قفقاز به نظام مشروطه غربی ۲۲۱

مدخل : تحولات قفقاز و شکل گیری افکار نوین سیاسی ۲۲۳

فصل اول : میرزا فتحعلی آخوندزاده ۲۲۸

۱- دیسپوتیزم و نابسامانی‌های حاصل از آن ۲۲۹

۲- تاکید بر حقوق فردی و سلطنت مشروطه برای رهایی از دیسپوتیزم ۲۳۲

۳- راه‌های برقراری سلطنت کنستیتوسیون ۲۳۴

جمع بندی ۲۴۳

فصل دوم : میرزا عبدالرحیم طالبوف ۲۴۵

۱- بی قانونی عامل اصلی بی نظمی ۲۴۶

۲- حقوق و آزادی افراد در حکومت مشروطه ۲۴۸

۳- حکومت مشروطه ۲۵۵

جمع بندی ۲۶۰

جمع بندی بخش سوم ۲۶۲

بخش چهارم: بررسی تطبیقی خوانش‌های اندیشمندان مسلمان از نظام مشروطه غربی..... ۲۶۳

فصل اول : بررسی تطبیقی درون حوزه‌ای ۲۶۵

فصل دوم : بررسی تطبیقی رویکردهای سه حوزه ۲۸۵

جمع بندی بخش چهارم ۳۰۲

نتیجه ۳۰۳

کتاب نامه..... ۳۰۶

ضمایم ۳۱۶

مقدمه

۱- بیان مساله

توجه به نظام مشروطه غرب به عنوان الگویی برای بازتفسیر در روند تاریخی مشابهی برای ایران، عثمانی و قفقاز رقم خورد. در طی قرن های هیجده و نوزده میلادی، دولت های ایران و عثمانی در مواجهه مستقیم با دولت های اروپایی شکست هایی را متحمل شدند. در این زمینه، دولت عثمانی به خاطر موقعیت جغرافیایی خود مدت ها قبل از ایران در معرض تهاجم دولت های اروپایی قرار گرفت و در طول قرن هیجده چندین بار از روسیه، ونیز و اتریش شکست یافت. با آغاز قرن نوزده، و تهاجم روسیه به قفقاز برای دولت ایران نیز سرنوشتی مشابه رقم خورد و دولت ایران با قبول شکست، عهدنامه هایی همچون گلستان (۱۸۱۳م) و ترکمانچای (۱۸۲۸م) را با روسیه منعقد ساخت و قسمت های زیادی را در قفقاز از دست داد که قسمت آذری زبان آن به عنوان یکی از حوزه های جغرافیایی مورد توجه پژوهش حاضر قرار دارد. قبول این شکست ها از طرف دو دولت مسلمان و از دست دادن قسمت وسیعی از قلمرو، از یک طرف، آنها را به ایجاد رابطه با دولت های اروپایی به صورت گسترده ناگزیر نمود و از طرف دیگر آنان را به نابرابری فزاینده در موازنه با غرب آگاه ساخت و به تامل برای رفع این نابرابری و در نتیجه ضرورت اصلاحات کشاند.

به دلیل نمودار شدن اولین شکست ها در جبهه های جنگ اصلاحات ابتدا در عرصه نظامی چهره بست و به تدریج به سایر عرصه ها کشیده شد. با گسترش روابط با غرب افراد زیادی از طرف دولت عثمانی در طول قرن هیجدهم و نوزدهم و از طرف دولت ایران در طول قرن نوزدهم به عنوان سفیر عازم کشور های اروپایی شدند و با ضرورت اجرای اصلاحات هر دو دولت تعداد زیادی دانشجوی برای یادگیری علوم و فنون غربی و رفع نابرابری در عرصه نظامی به اروپا فرستادند. حضور این افراد در کشورهای اروپایی مجال مناسبی برای آنان

فراهم آورد تا در کنار یادگیری علوم و فنون غربی و انجام وظایف سیاسی با نهادهای مدنی، نظام حکومتی و تولید اقتصادی غرب آشنا شوند و حاصل آشنایی هایشان را به مملکت خود انعکاس دهند. در ابتدای امر انعکاس های صورت گرفته در هر دو دولت گزارش هایی از نحوه کارکرد نظام های مشروطه غرب بود تا این که با گسترش اصلاحات به عرصه های مختلف، به تدریج، قشری از اندیشمندان در ایران و عثمانی شکل گرفتند که علت عقب ماندگی ایران و عثمانی را در نقص دستگاه دولت و برتری غرب را در عواملی همچون وجود نظام مشروطه در آن دولت ها جستجو نمودند. این قشر از اندیشمندان در آذربایجان به دلایل مختلفی، شکل نگرفت و اندیشمندان آذربایجانی قفقاز به باز تفسیر نظام های مشروطه غربی جهت استقرار در سرزمین اشغال شده خود توجهی نشان ندادند؛ اما، اندیشمندانی در آنجا پدید آمدند که اصالتا از آذربایجان ایران بودند، ولی به دلایل مختلف در قفقاز سکونت داشتند. آنها مانند اندیشمندان هموطن خود، راز برتری غرب و عقب ماندگی ایران را در نظام مشروطه جستجو کردند.

نامق کمال، ضیا پاشا، علی سعاوی، مدحت پاشا و سعید پاشا از عثمانی، میرزا ملکم خان ناظم الدوله، میرزا یوسف خان مستشارالدوله و ابوطالب بهبهانی از ایران، میرزا فتحعلی آخوندزاده و عبدالرحیم طالبوف از قفقاز از جمله اندیشمندانی هستند که با تامل در مورد نظام های مشروطه غربی و باز تفسیر آن، در نهایت، یک سری نظام های سیاسی به تاسی از نظام های مشروطه غربی برای مملکت خود پیشنهاد نمودند. چگونگی رویکرد این اندیشمندان به نظام های مشروطه غربی، نقش آنان در باز تفسیر آن نظام و شناسایی الگوهای کلی رویکردهای آنان مساله اصلی تحقیق حاضر است.

۲- پیشینه تحقیق:

در مورد نگاه اندیشمندان ایران، قفقاز و عثمانی به نظام مشروطه غربی در قرن نوزدهم، تاکنون تحقیق مستقلی صورت نگرفته است؛ ولی در کتاب ها و مقالات گوناگون در مورد تاریخ انقلاب مشروطه ایران و عثمانی و تک نگاری هایی که در مورد اندیشمندان مذکور صورت گرفته گاه این مساله به صورت جداگانه و فرعی مورد توجه قرار گرفته است. در میان تحقیقاتی که در ترکیه صورت گرفته فکر مشروطه اندیشمندان قرن نوزدهم بیشتر در تک نگاری ها مورد توجه قرار گرفته است که آنها معرفی می کنیم:

Namik Kemal (Hayati Ve Eserleri) از محمد کاپلان ضمن بررسی ابعاد مختلف زندگی

کمال، جایگاه او در میان نوعثمانی ها را مشخص می نماید و با بحث در مورد فکر نامق کمال در چند صفحه فکر مشروطه کمال را توصیف می کند.

Ali Suavi Ve Dönemi از حسین چلیک از محققان ترکیه است. او در این کتاب ضمن بررسی زندگی، آثار و افکار علی سعاوی از اندیشمندان عثمانی مورد توجه پژوهش حاضر، اندیشه سیاسی و در نتیجه فکر مشروطه او را به صورت مجمل بررسی می نماید.

Küçük Mehmed Said Paşa Siyasi Hayati, İcraati Ve Fikirleri 1838-1914

عنوان رساله دکترایی است که در دانشگاه مرمره در استانبول در مورد زندگی و اقدامات سعید پاشا از دیگر افراد مورد توجه این رساله تدوین شده است. زکریا کورشون نویسنده رساله ضمن بررسی اقدامات سعید پاشا اشاره ای گذرا به تدوین قانون اساسی توسط سعید پاشا می کند که در رساله حاضر برای تشریح اندیشه او در رویکرد به نظام مشروطه غرب مورد استفاده قرار خواهد گرفت. تمرکز کورشون بیشتر بر روی سال های صدارت سعید پاشا است.

The Genesis Of Yong Ottoman Thought اثری از شریف ماردین از محققان ترک مقیم خارج که نوعثمانی ها را مورد بررسی قرار داده است و از آثار مهم در این زمینه به شمار می رود. در این کتاب در کنار مسایل مختلف مربوط به نوعثمانی ها افکار نامق کمال، ضیا پاشا و علی سعاوی از اندیشمندان عثمانی و از اعضای نوعثمانی ها بررسی شده است که مباحثی از آن به فکر مشروطه آنان اختصاص دارد. نقص کتاب ماردین این است که به خاطر عدم دسترسی نویسنده به همه روزنامه های منتشر شده وسیله نوعثمانی ها کاستی هایی در آن یافت می شود.

"Yeni Osmanlılar Ve Siyasi Fikirleri" عنوان مقاله ای است از شریف ماردین که به طور مجمل افکار سیاسی سه اندیشمند مذکور را مورد بحث قرار داده است. مطالب این مقاله با کتاب فوق الذکر نویسنده یکسان می باشد و چیزی افزون بر آن در بر ندارد.

"Ziya Paşada İslamiyet ve Meşveret Fikri" عنوان مقاله ای از بیرویل امیل (Birol Emil) است که فکر اسلامیت و مشورت ضیا پاشا را مورد بررسی قرار می دهد. نویسنده در این مقاله فکر

مشروطه ضیاءپاشا را با توجه به آثار خود او تشریح می کند. از نکات برجسته این مقاله تشریح چگونگی گسست ضیا از فکر سنتی جبر گرا و ورودش به عرصه تفکر جدید می باشد.

"**Ziya Paşa Ve Fikirleri**" مقاله ای است که وسیله H.Fethi Guzler در مورد افکار ضیا پاشا

تالیف یافته که چیزی جز توصیف خلاصه مقالات این اندیشمند ترک نیست.

"**Yeni Osmanlılar Cemiyeti Ve Türkiyede Parlamenter System**

"**Tartışmalarının Başlanması**" مقاله ای از حسین چلیک نویسنده ترک است. این مقاله به طور

خلاصه فعالیت ها و افکار نو عثمانی ها را در زمینه پارلمنتاریسم مورد بررسی قرار می دهد و اسناد و مدارک زیادی از آنان را مورد استفاده قرار می دهد که در منابع دیگر وجود ندارند و می توان از آن در تکمیل بحث های تحقیقات دیگر از جمله کتاب شریف ماردین بهره جست.

"**Midhat paşanın Anayasa Tasarisi: Kanun -i Cedid**"

تونایا از محققان مشهور ترکیه است. تونایا در این مقاله قانون اساسی تدوین شده توسط مدحت پاشا را با دسترسی به اصل سند آن مورد بررسی قرار داده و نکات ارزشمندی را در زمینه این قوانین متذکر شده که در تکمیل بحث خود در مورد فکر مدحت پاشا و سعید پاشا از آن بهره گرفته ام.

Namik kemal Hakkında در این مجموعه مقالات، مقاله هایی در مورد جنبه های مختلف فکر کمال

از محققان به نام ترکیه مانند نیازی برکس چاپ شده که برخی از آنها در مورد فکر مشروطه کمال مطالب قابل استفاده ای دارند.

در زمینه تحقیق در مورد اندیشمندان ایران، تقدم با فریدون آدمیت می باشد که تعدادی از آثار مرتبط او را در

این جا معرفی و بررسی می کنیم.

اندیشه های میرزا فتحعلی آخوندزاده: آدمیت در این تک نگاری، زندگی و اندیشه آخوندزاده را مورد

بررسی قرار داده و فکر این اندیشمند را در زمینه های فلسفی، نمایشنامه نویسی، اصلاح خط، تاریخ و ادبیات

ارزیابی کرده است. مبحثی از فصل چهارم این کتاب، با عنوان "مشروطیت و حکومت قانون" فکر مشروطه

آخوندزاده را بررسی می نماید.

اندیشه های طالبوف تبریزی اثر دیگری از فریدون آدمیت، زندگی آثار و اندیشه عبدالرحیم طالبوف را بررسی کرده است. آدمیت در این اثر ضمن صحبت از جنبه های مختلف فکر طالبوف مانند ناسیونالیسم، اقتصاد، اندیشه ترقی و اندیشه سیاسی، فکر مشروطه او را نیز در مبحث اندیشه سیاسی مورد باز کاوی قرار می دهد و از اجزای مختلف فکر مشروطه او مانند حقوق و آزادی های فردی صحبت می نماید.

فکر آزادی و مقدمه نهضت مشروطیت افکار میرزا ملکم خان ناظم الدوله و میرزا یوسف خان مستشارالدوله از اندیشمندان ایرانی قرن نوزده را مورد توجه قرار می دهد و فکر سیاسی آنها را واکاوی می نماید. این اثر به جهت استفاده از اسناد وزار امور خارجه، در مورد میرزا یوسف خان مستشارالدوله مطالب جدیدی را ارائه می کند، ولی در مورد اندیشه او و میرزا ملکم خان در باب رویکرد به نظام مشروطه غرب از توصیف صرف پا فراتر نمی گذارد.

افکار اجتماعی و سیاسی و اقتصادی در آثار منتشر نشده دوران قاجار کتاب دیگر آدمیت که آن را با همکاری هما ناطق تالیف نموده، ابوطالب بهبهانی دیگر اندیشمند مورد تحقیق رساله حاضر را معرفی می کند. این اثر در مورد بهبهانی و رویکرد او به نظام مشروطه فقط گزارشی کوتاه از رساله اش ارائه می نماید.

هر کدام از این آثار آدمیت با استناد به آثار خود اندیشمندان و اسناد و مدارک دست اول تالیف یافته اند و اطلاعات ارزشمندی را ارائه داده اند؛ اما کتاب های تک نگاری آدمیت با توجه به محتوای آنها که بررسی تمام ابعاد زندگی و فکر اندیشمندان را مورد توجه قرار داده اند گاه حاوی اطلاعات جامع و دقیق در مورد رویکرد اندیشمندان به نظام مشروطه غرب و اندیشه مشروطه آنان نیستند و گاه دارای اطلاعات و تحلیل های نادرست نیز می باشند. به عنوان مثال آدمیت در بررسی و تحلیل فکر ملکم رساله "صراط المستقیم" را متعلق به ملکم می شناسد که مسجل شده از ملکم نیست. تحلیل های او در مورد فکر مستشارالدوله از اصل مطلب به دور هستند که در متن رساله به آنها اشاره شده اند. همچنین، مهمتر از همه آنها و در ارتباط با پژوهش حاضر این که، آثار او هدفی مبنی بر مقایسه اندیشمندان مسلمان سه حوزه مورد بحث رساله حاضر را پی گیری نمی کنند و زمانی هم که به این کار مبادرت می نمایند از ایراد و اشکال خالی نمی مانند. به عنوان مثال، او در صفحه ۱۰۰ کتاب اندیشه های میرزا فتحعلی آخوندزاده، نامق کمال را از مخالفان قانون اساسی مشروطه اول عثمانی

عنوان می نماید، در حالی که کمال خود از تدوین گران آن قانون بود که در بخش عثمانی به این مساله پرداخته شده است.

تثسبع و مشروطیت در ایران و نقش ایرانیان مقیم عراق از عبدالهادی حائری از آثار دیگر در زمینه رساله حاضر است. حائری در این اثر ضمن بررسی ریشه های فکری مشروطیت ایران از آثار و سفرنامه هایی یاد می کند که توصیف هایی از نظام مشروطه غربی ارائه کرده و موجبات نخستین آشنایی های جامعه ایران را با نظام مشروطه غربی فراهم آورده اند و یا به تبیین مشروطه غرب به عنوان نظام مناسب برای ایران دوره قاجار پرداخته اند. بررسی فکر مشروطه آخوندزاده، ملکم، مستشارالدوله و طالبوف از اندیشمندان مورد بحث رساله حاضر در اول این کتاب مورد توجه قرار گرفته است.

"نقدی بر تفسیر اندیشمندان قرن نوزدهم ایران پیرامون اصول مشروطیت" اثری دیگر از حائری نگاه همین اندیشمندان قرن نوزدهم در کتاب اخیر را نسبت به مشروطه غربی بررسی می نماید که مطالب کتاب و مقاله تفاوتی با همدیگر ندارند. این مطالب بسیار خلاصه، مجمل و گاه دارای اشکال هستند که در متن تحقیق مواردی از آنها ذکر شده اند.

نخستین رویارویی های اندیشمندان ایران با دو رویه تمدن بورژوازی غرب این اثر حائری نگاه ایرانیان به استعمارگران غربی را مورد بازکاوی قرار می دهد که مطالبی در مورد نخستین انعکاس های نظام مشروطه غربی در آثار ایرانیان مقیم هند دارد و بحث او به اندیشمندان قرن نوزدهم تداوم پیدا نمی کند.

تک نگاری های دیگری از جمله **میرزا ملکم خان اثر حامد الگار، زندگی و اندیشه میرزا ملکم خان ناظم الدوله و میرزا ملکم خان ناظم الدوله و نظریه پردازی مدرنیته ایرانی هر دو از حجت الله اصیل و تحقیق در افکار میرزا ملکم خان ناظم الدوله** از فرشته نورائی هر کدام مباحثی کلی در مورد اندیشه سیاسی ملکم دارند.

پارلمانتاریسم در ایران از سید امیر مسعود شهرام نیا با استناد به منابع تحقیقی و دست دوم سعی کرده نحوه انعکاس پارلمانتاریسم غربی در جامعه ایرانی را مورد بازکاوی قرار دهد؛ ولی اتکای بیش از اندازه نویسنده به منابع تحقیقی و عدم استفاده از منابع دست اول از ارزش تحقیقی این اثر کاسته است، ضمن این که، در ارتباط با اندیشمندان قرن نوزدهم چیزی بیشتر از کتاب های آدمیت و حائری ندارد.

مشروطه ایران و عثمانی؛ بررسی تطبیقی اثر حسن حضرتی با همکاری علیرضا ملایی توانی از آثار مقایسه ای به زبان فارسی در مورد مشروطه ایران و عثمانی است. این کتاب، همان طور که از عنوان آن بر می آید قصد دارد مشروطه ایران را با عثمانی مقایسه کند، اما مطالب آن در حد ارائه توصیف از زمینه ها، جریانات و نتایج دو مشروطه به صورت جداگانه فراتر نمی رود و عملاً هیچ گونه مقایسه ای در آن انجام نمی پذیرد. علاوه بر این، در مورد موضوع بحث این کتاب، اثر مذکور با اتکای به تحقیقات مطالبی ارائه می نماید که قابل اعتماد نیستند و اشتباه های تاریخی آشکاری دارد که مواردی از آنها در متن ذکر شده اند.

ایران و عثمانی در آستانه قرن بیستم اثر رحیم رئیس نیا از آثار مقایسه ای دیگر به زبان فارسی است. این کتاب از آثار قابل توجه در مطالعات مقایسه ای ایران و عثمانی در قرن نوزدهم هم با وجود بحث های مختلف در مورد جریانات گوناگون دو دولت مسلمان، توجهی به نحوه نگاه اندیشمندان آنها به نظام مشروطه غربی ندارد و اطلاعاتی هم که در مورد اندیشمندان ارائه می دهد به خاطر عدم مراجعه به آثار آن اندیشمندان با اشتباه های آشکاری در هم آمیخته است که مواردی از آنها را در قسمت های مربوط ذکر کرده ایم.

پژوهش های صورت گرفته در قفقاز به مساله رویکرد اندیشمندان به نظام مشروطه غربی بی توجه مانده اند؛ چرا که، اندیشمندان این حوزه بیشتر به دنبال موضوعات دیگری بودند. به همین دلیل، در تحقیق های صورت گرفته در آذربایجان مانند کتاب *turkçulun tarixi* از یوسف آچورا به فردی مثل آخوندزاده بیشتر به عنوان بنیان گذار ادبیات نوین آذربایجان و فردی موثر در ترک گرائی نگاه می شود.

مشکل از کجا آغاز شد؟ تاثیر غرب و واکنش خاورمیانه کتابی از برنارد لوئیس و از تحقیقات انجام شده به زبان انگلیسی است که واکنش جوامع مختلف اسلامی به خصوص عثمانی و ایران در ارتباط با غرب را بررسی نموده؛ ولی نسبت به توجه اندیشمندان دو کشور مسلمان به مشروطه غربی بی توجه مانده است. در واقع، با توجه به موضوع کلی کتاب نویسنده چنین بحثی را مطرح نمی سازد. کتاب دیگر لوئیس نیز با عنوان **ظهور ترکیه نوین** مطلب مهمی در این زمینه ارائه نمی دهد.

"From Istanbul to Tabriz: Modernity And Constitutionalism In The Ottoman Empire And Iran"

در خلاصه ای مختصر، از اندیشمندان قرن نوزده ایران و عثمانی نامق کمال را با ملکم و مستشارالدوله مورد مقایسه قرار می دهد. خلاصه او از شکل گیری نو عثمانیان و فکر کمال که همه را از شریف ماردین اقتباس

کرده و نیز زندگی ملکم و مستشارالدوله از اشتباه در اطلاعات تاریخی مصون نمانده است؛ به طوری که ترجمه نامه مصطفی فاضل پاشا را به اشتباه به نامق کمال نسبت می دهد و مرگ مستشارالدوله را در قزوین گزارش می کند. گذشته از این مشکلات جزئی، او فکر دینی ملکم، مستشارالدوله و کمال را همسان جلوه می دهد که بر اساس پژوهش حاضر نمی تواند مورد پذیرش قرار گیرد.

"Islamic Constitutionalism" مقاله ای از سید امیر ارجمند، مشروطه ایران، پاکستان و مصر را مقایسه کرده ولی در مورد ریشه های فکری آن بحث نکرده است.

بنابر آن چه در مورد ادبیات تحقیق گفته شد روشن می شود که، مساله مورد تحقیق رساله حاضر در هیچ یک از تحقیق های انجام شده مورد توجه جدی واقع نشده است و در تحقیقات صورت گرفته به زبان های مختلف، فقط در مورد رویکرد جداگانه هر یک از سه حوزه به مشروطه غربی به صورت پراکنده مطالبی در آثار گوناگون پیدا می شود؛ ولی تا به حال تحقیق نظام مندی در مورد رویکرد سه حوزه و مقایسه آنها صورت نگرفته است.

۳- سوال های تحقیق

سوال اصلی

ورود فکر مشروطه به ایران، قفقاز و عثمانی و بازتفسیر اندیشمندان مسلمان این سه حوزه از نظام های مشروطه غرب چگونه بود و چه نوع شناسی می توان از رویکرد این اندیشمندان ارائه داد؟

سوالات فرعی

۱- فکر مشروطه در ایران، قفقاز و عثمانی چگونه طرح گردید و چه کسانی از این سه حوزه، به بازتفسیر نظام های مشروطه غربی پرداختند؟

۲- توصیف اندیشمندان ایران، عثمانی و قفقاز تا چه حد نشان دهنده واقعیت آن نظام بود؟

۳- اندیشمندان سه حوزه برای مطابقت نظام های مشروطه غربی با آموزه های اسلامی و بومی چه تدابیری به کار بردند؟

۴- تفاوت ها و تشابه های اندیشمندان سه حوزه در رویکرد به نظام مشروطه غربی کدام ها هستند و کدام الگوهای کلی را می توان از آنها ترسیم کرد؟

۴- فرضیه

این تحقیق اکتشافی است و چون سوالات آن براساس تئوری خاصی بنیان نگرفته، فاقد فرضیه است.

۵- روش تحقیق و شیوه جمع آوری و تحلیل داده ها

روش به کار گرفته شده در این پژوهش تاریخی است. در این روش، اطلاعات و داده ها از آثار اندیشمندان استخراج و سپس در راستای سازمان تحقیق طبقه بندی و تجزیه و تحلیل شده اند. اطلاعات مربوط به اندیشمندان در چندین دسته از منابع قرار دارند. اندیشمندان حوزه ایران و اندیشمندان ایرانی مقیم قفقاز، افکار خود را در رساله هایی ارائه دادند که به منظور ایجاد زمینه های لازم برای تغییر در ساختار سیاسی و اجتماعی تدوین کرده بودند. آنها همچنین، این افکار خود در زمینه های مختلف را در مکتوبات رسمی و غیر رسمی شان تشریح نمودند که در اسناد باقی مانده از آنها قابل دسترسی می باشد. اندیشمندان حوزه عثمانی، برخلاف اندیشمندان ایران، افکارشان را در روزنامه هایی منتشر ساختند که در عثمانی و یا در اروپا به دور از دسترس بابعالی انتشار می یافتند. البته مکتوبات رسمی و غیر رسمی اندیشمندان ترک نیز همانند ایران و قفقاز در ترسیم افکارشان موثرند. در پژوهش حاضر، اطلاعات مستقیم از منابع مذکور که به زبان های ترکی عثمانی، آذری و فارسی هستند استخراج شده اند و در سازمان بندی مشخص ابتدا برای تحلیل افکار اندیشمندان و سپس برای مقایسه آنها و به دست دادن الگوهای کلی در رویکرد اندیشمندان سه حوزه به کار گرفته شده اند.

۶- مشکلات و موانع تحقیق

در انجام پژوهش حاضر مشکلات و موانع چندی وجود داشت که عمده آن به پراکندگی منابع تحقیق مربوط می شد. با توجه به مقایسه ای بودن موضوع تحقیق، و ارتباط آن به سه حوزه جغرافیایی، امکان دسترسی به منابع آن در کشور مقدور نبود. قسمتی از منابع در جمهوری آذربایجان و قسمتی دیگر در کشور ترکیه بود و لازم بود منابع از دو کشور همسایه تهیه شوند. علاوه بر پراکندگی جغرافیایی منابع مشکل دیگر به زبان منابع مربوط می گردید. خوشبختانه بسیاری از آثار اندیشمندان آذربایجان به زبان ترکی آذری، در سال های اخیر با رسم الخط جدید به چاپ رسیده است که در بررسی مسایل مربوط به آذربایجان و اندیشمندان آنها از آن نوع کتاب ها استفاده کردم. از آنجایی که امکان تایپ این نوع رسم الخط در نظام تایپ فارسی وجود نداشت در ارجاع به آنها، آن کتاب ها را با الفبای فارسی و با تلفظ ترکی ارائه دادیم.

بخشی دیگر از منابع که در کشور ترکیه می باشند به زبان ترکی عثمانی و ترکی جدید هستند. آثار اندیشمندان که عمدتاً در روزنامه های قرن نوزدهم منتشر شده اند، به زبان ترکی عثمانی هستند، ولی برخی از آنها به رسم الخط جدید برگردانده شده اند و یا در تحقیقاتی با رسم الخط جدید مورد استفاده قرار گرفته اند. به خاطر تغییر خط در ترکیه، امروزه آثار با خط عثمانی از آثار نادر محسوب می شوند و استفاده از آنها با محدودیت هایی همراه است. به همین خاطر، نمی توان آثاری مثل روزنامه های قرن نوزدهم را به صورت کامل حتی در مراکز آرشیوی معتبر مانند کتابخانه ملی آنکارا به دست آورد و باید آنها را از مراکز مختلف جستجو نمود. این روزنامه ها را به دست آوردم که در متن پژوهش به هنگام استفاده از آنها و سایر منابع به خط عثمانی و جدید، به اصل آنها در زیر نویس با همان خطوط ارجاع داده شده است. یکی از مشکلات روزنامه های قرن نوزده عثمانی این است که اکثر آنها فاقد شماره صفحه هستند. به همین خاطر در ارجاع به این روزنامه عنوان مطالب و یا مقالات را ذکر کردم تا دسترسی به آنها تا حدودی تسهیل گردد.

مشکل دیگر به وجود اسامی و اعلام خاص در متون گوناگون مورد استفاده مربوط می شد. این اسامی در متون مختلف گوناگون ثبت شده اند و آوردن همه آنها در یک متن به زبان فارسی خالی از اشکال نبود. بسیاری از واژه ها در متن ترکی، فارسی و انگلیسی سه نوع متفاوت آمده اند و گاه تلفظ انگلیسی آن در فارسی رایج شده و اصل ترکی آن مغفول مانده است. در نگارش این کلمات سعی کردم اصل عثمانی آن را بیاورم و املاهای آن به ترکی جدید را قید نمایم، مگر آن که به اصل آن دسترسی پیدا نکنم. مشکل دیگر از این دست مربوط به نگارش القاب و سمت های اداری مربوط به تاریخ عثمانی بود. در این موارد معادل به کار رفته در متون معتبر فارسی را به کار بردم.

مشکل دیگر به تاریخ های گوناگونی مربوط می شد که در منابع تحقیق حاضر به زبان های مختلف به کار رفته اند. با توجه به کاربرد تاریخ قمری و میلادی در هر سه حوزه جغرافیایی در زمان مورد بحث این رساله تاریخ های گوناگون را به تاریخ های میلادی و قمری تبدیل کردم.

برای دسترسی به منابع حدود شش ماه در کشور ترکیه به سر بردم و این فرصت با دعوت نامه دانشگاه آنکارا و فرصت مطالعاتی شش ماهه از طرف وزارت علوم فراهم آمد. در ترکیه منابع لازم را از مراکز مختلف به دست آوردم. در اطلاعات و منابعی که به دست آوردم بیشتر از همه مدیون خدمات دهی بنیاد تاریخ ترک هستیم. پس از آن از مراکز دیگر مانند کتابخانه ملی آنکارا، کتابخانه مجلس، کتابخانه زبان، تاریخ و جغرافیای

دانشگاه آنکارا، کتابخانه ایسام (ISAM) در استانبول، کتابخانه دانشگاه استانبول، کتابخانه بایزید، کتابخانه سلیمانیه و کتابخانه آرشیو عثمانی بهره مند شدم.